

dolazak iz htonskog sveta

bojan jovanović

Dolazak na svet novog člana predstavlja, nasumnjiyo, jedan od najznačajnijih događaja u životu svake zajednice. Rođenjem faktički započinje životni ciklus pojedinca praćen odgovarajućim obredima u njegovim najkarakterističnijim, prelomnim trenucima. Čin rođenja nosi mnoge neizvesnosti pa se zbog njegovog značaja za biološku reprodukciju zajednice u kontekstu strategije magijsko-religijske svesti nastoji uticati na njegov što povoljniji ishod i brojnim ritualnim postupcima uspostaviti izvesna kontrola nad njegovim najbitnijim elementima.

Razmatranje osnovnih komponenti magijske prakse u obredu povodom rođenja izvršićemo u okviru šireg ritualnog kompleksa i teorijsko-metodoloških pretpostavki »obreda prelaza«. Uočavanje i diferenciranje pojedinih karakterističnih faza ovog kompleksa omogućiće kompariranje i suštinskije sagledavanje uloge i značaja magijske prakse u nizu ritualnih postupaka.

Biološki, prirodni razvoj trudnoće predstavlja osnovnu determinantu ritualnog ponašanja trudnice koje prethodi glavnim obrednim momentima vezanim za dolazak na svet novog člana zajednice. Mada se i period trudnoće može razumeti kao poseban vremensko-ritualni segment u okviru magijsko-religijskih postupaka koji nosećoj ženi daju i poseban ritualni status, izraženiju granicu početka obreda čine tek radnje koje neposredno prethode porođaju. Naravno, moguće su i neke drugačije klasifikacije obrednih faza, jer početno teorijsko polazište i potonje razmatranje umnogome zavisi; kako je primetio Edmund Lič, od inventivnosti i domišljatosti samog istraživača. Tako je još Van Genep ukazao na mogućnost drugačijih pristupa, istakavši da ukoliko je marginalna faza dovoljno razvijena i kompleksna onda se unutar nje obredi prelaza mogu dalje deliti. U tom smislu se i trudnoća u odnosu na uobičajeno stanje i ono koje potom sledi može razmatrati i kao marginalna ritualna faza obreda prelaza. Budući da se magijsko-religijske postupke u periodu trudnoće mogu sagledati kao praksa koja prethodi obredu, pretpostavljeni deskriptivni model, izgrađen na osnovu postojeće etnografske literature, implicira karakteristične ritualne faze separacije, marginalnosti i agregacije koje prate rođenje deteta. Ove faze, zapravo ukazuju na najbitnije momente porođaja i potonjih radnji koje ćemo integralno sagledati u svetlu teorije obreda prelaza. U ovom razmatranju ritualne sadržaje vezane za ponašanje porođilje nećemo posebno analizirati, već samo u okviru elemenata koji čine suštinu magijsko-religijskog aspekta ritualnog prelaza novorođenog člana zajednice. Naravno, ritual povodom rođenja je u okviru važećih tradicijskih predstava uvek obred prelaza za porođilju i dete, bez obzira na moguću prethodnu već potvrđenu definisanost društvenog statusa žene kao majke prilikom ranijih porođaja. Ritual je zapravo način kulturnog i društvenog potvrđivanja svih prelomnih trenutaka u životu pojedinca. »Ljudi i žene, kako ističe Barbara Majerhof, ne dolaze na ovaj svet naprosto radajući se: oni »bivaju stvoreni« posredstvom ceremonije. U kontekstu obreda prelaza ove ceremonijalne radnje su vezane najpre za odvajanje porođilje od ostalih članova zajednice.

RITUAL SEPARACIJE

Privremeno povlačenje, izolovanje porođilje iz dotadašnje uobičajenog životnog i društvenog konteksta je separacioni čin kojim, u stvari, započinje realnost uvodne obredne faze. Separacija porođilje iz svetovne životne sredine radi rođenja novog člana, je univerzalno obeležje ovog čina u tradiciji mnogih etničkih zajednica. U skladu sa važećim patrijarhalnim shvatanjima, porođaj je u tradiciji srpskog naroda bio prvenstveno problem same porođilje, odnosno lica iz najuže porodične zajednice. Trudnoća kao i sam porođaj nisu bitno menjali dotadašnji, uobičajeni položaj žene. Radeći gotovo do poslednjeg dana, i porođajući se u prirodi žena je nastavljala da obavlja uobičajene poslove neposredno nakon porođaja, što vrlo ilustrativno govori o njenom položaju u kontekstu njenih porodičnih radnih obaveza. U tom smislu se u činu separacije mogu uočiti izvesna obeležja karakteristična za društveni položaj i status žene u tradiciji srpske zajednice. Iako ih je neizvesni trenutak porođaja često prekidao u izvršavanju obaveza i uslovljavao mesto porođaja, žene su upravo i radi porođaja odlazile od kuće, krile se i radale u prirodi. »U najbližem potoku, ma i ispod leda, sebe i novorođenče okupa i onda tek doma pojaviti se sme. . . nikoga srpkinja, kaže se u jednom zapisu, ne traži (a i neće niko) da joj pomogne.« Kao što je gravidna žena krila svoju bremenitost sve do samog porođaja, tako je i sam čin porođaja najčešće obavljala sama, sakrivena od pogleda i prisustva drugih. Skrivanje od tuđih pogleda uslovljelo je, dakle, i potpunu tajnovitost porođaja koji je porođilja obavljala u nekoj potpuno odvojenoj prostoriji. Nastojeći da niko od ukućana ne opazi njene porođiljske muke, porođilja se oslobađala svog bremena u tišini i samoći. Porođaj se krio i od ukućana i ukoliko se porođilja ne bi poverila sverkvi ili jetrvi, porođila bi se sama u kakvom budžaku ili izbi. Jedna od mogućnosti separacije i osamljivanja porođilje izražena je i u običaju zapisanom

u Kragujevačkoj Jasenici po kome su ukućani bili ti koji su napuštali kuću i u njoj ostavljali porođilju, »jer nisu smeli biti tu za vreme porođaja«. Bilo, dakle, da je odlazila u prirodu, osamljivala se u zasebnu prostoriju ili ostavljana sama u kući, žena se neposredno pred porođaj izdvajala iz uobičajenog, dotadašnjeg životnog konteksta. Prema Tihomiru Dordeviću ovo sklanjanje od tuđih pogleda je motivisano strahom od uroka, dok se porođanje na mračnom mestu, kakvo je bilo uobičajeno na Kosovu može, prema Miloradu Dragiču, protumačiti kao preventivna mera pred opasnošću od zlih sila. Međutim, ova verovanja su sekundarna u odnosu na strukturne determinante celokupnog obreda povodom rođenja, jer je izdvajanje porođilje ritualni uslov za prelaz porođilje i deteta iz jednog statusa u drugi. Navedena verovanja kao i važeći kodeks patrijarhalnog morala samo su potencirali ritual separacije i privremenom povlačenju porođilje iz uobičajenog socijalnog i životnog konteksta davali određeno tumačenje.

U okviru postupaka koji slede nakon separacije poseban značaj imaju radnje vršene u cilju olakšanja porođaja. Ove radnje vršene po principu imitativne magije bez uobičajene praktične svrhe obavljale su se još za vreme svadbenog rituala. Tako su u cilju što lakšeg i bezbednijeg porođaja u trenutku odlaska mlade iz roditeljskog doma otvarani prozori, vrata i poklopljeni sudovi. U cilju olakšavanja budućih porođajih bolova, mlada je pre odlaska na venčanje odvezivala sve čvorove i zaveske na sebi. U Levču i Temniću, kako je zapisao Mičević, mlada je prilikom prelaska svadbene povorke preko mosta i vode govorila sebi: »Prodi vodu — vodu ne ugazi, rodi dete — ne oseti.« U Srezu Boljevačkom, mladina majka je prilikom prve posete mladenaca propuštala jaje i soveljku (čunak) mladi kroz košulju radi njenog lakšeg porođaja. Svi ovi postupci vezani su, dakle, za svadbeni ritual, ali su svojom osnovnom svrhom usmereni ka radanju. U tom smislu ove postupke i možemo smatrati vrstom preobrednih magijskih radnji. Međutim, veza između dva obredna kruga, svadbenog i porođajnog, izražena je i u postupku oblačenja venčane haljine pred porođaj, postupku motivisano magijskom namerom olakšanja porođaja, ne bi li i sam porođajni čin bio lak kao što je bilo i venčanje.

Da bi porođaj bio što lakši, brži i uspešniji, određene magijske radnje vršene su, dakle, još tokom svadbenog obreda, ali su one ostajale svakako najintenzivnije neposredno pred sam čin porođaja. Tako su se u Vranjskom pomoravlju pripreme za porođaj sastojale samo u otkopčavanju i skidanju haljetaka, razvezivanju opasača i čvorova na odelu i rasplitanju kose, što je trebalo, prema principu imitativne magije, da obezbedi pravilan porođaj. Izbegavanje nošenja čvorova zbog verovanja u njihovo negativno magijsko delovanje, inspirisano njihovom simbolikom zatvorenosti, vezanosti i nepomičnosti naročito je izraženo u tzv. kritičnim životnim trenucima u koje spada i porođaj. Zbog svog eksplicitnog magijskog značenja vezivanja, svi čvorovi, kako ističe Frejzer, moraju se razrešiti u vreme porođaja, kako na delovima porođiljine odeće, tako i u njenoj blizini. Prisustvo čvora dovodilo se prema principu homeopatske magije sa stvaranjem odgovarajućih prepreka i smetnji normalnom porođaju, pa se zato i u srpskoj tradiciji na ovaj momenat obrača posebna pažnja. Razvezivanje čvorova na porođiljinom odelu, značilo je, kako je primetio Sima Trojanović, rastvaranje njenih krsta radi lakšeg oslobađanja bremenitosti.

Običaj da porođilja radi lakšeg porođaja pije vodu iz muževlje obuća vrlo je raširen u tradiciji mnogih naroda, pa i podatci iz srpske tradicionalne kulture potvrđuju njegov univerzalni magijski cilj. Ovaj postupak se može razumeti kao način da se preko imanenatnih karakteristika vode i njenog svojstva proticanja i odlaženja deli principom analogne magiju i na sam čin porođaja. Muževljeva obuća u ovom slučaju ima funkciju pojačavanja svojstava vode, jer predmet koji pripada mužu implicira prisustvo muškog principa i njegovu delotvornost u ovom činu. Radi lakšeg porođaja u Srezu Boljevačkom su se pripremali raznovrsni napici od poljske bulke, stolisne ruže ili žestike sa raskrsnice. U istom kraju žene su primenjivale i magijsku radnju sa vodom tako što su pile vodu prošlu kroz sito i govorile: »Kao što lako prolazi brašno kroz sito, tako lako i ja da rodim«. Za lakši porod, prema narodnom verovanju u Podgorini, porođilja treba da pije vodu sa perjem iščupanim sa pevca dok je on na kokoški. Iščupano perje u ovoj magijskoj radnji je supstitut za životinjsku vrstu koja se lako biološki reprodukuje, a na značaj ovog momenta ukazuje trenutak sparivanja petla i kokoši, u kome se uzima potrebno pero. Spuštanje živog jajeta, soveljke ili iverja kroz porođiljinu košulju da padne na zemlju je magijski postupak za blakšanje porođaja primenjivan, kako smo naveli, još u vreme svadbenog rituala, odnosno prve posete mladenaca mladim roditeljima. Ovaj postupak je vrlo raširen i zabelžen u mnogim našim krajevima. Inspirisani principom imitativne magije, on ima za cilj da posredstvom odgovarajućih supstituta košulje — i živog jajeta — koji predstavljaju porođilju i dete, magijski utiče na porođaj i proizvede istovetno delovanje. U odnosu na sam porođaj ova vrsta magijske radnje konstituiše neku vrstu paralelne realnosti iz čije se perspektive uspešnom imitacijom nastoji da proizvede istovetno dejstvo na potonji događaj. Ponašanje porođaja radi istog magijskog dejstva izraženo je i u običaju provlačenja žene kroz muževljeve noge. Postupak se ponavlja tri puta i pri svakom provlačenju, kako ističe Milan Miličević, muž je sa svitnjakom odvezanih gaća udarao po krstima. Isti autor navodi da u šabačkom kraju »muž po tri puta duva ženi u usta (da bi joj bilo lako kao njemu), a toliko puta i žena mužu da bi muku prepovolila. Da bi ženi olakšao porođaj, njen muž, prema običaju u Beloj Reci, glasno pljuče sebi u dlan u cilju magijskog slamanja prepreka koje sprečavaju detetov dolazak na svet. Da bi se lako porodile trudnice su prelazile tri puta preko potoka ili reka ili su neposredno pred porođaj obilazile tri puta oko kuće, dodirivale stožer na gumnu, a potom sekiru i metlu. Smisao ovih radnji bazira se na unverzjalnoj psi-

homagijskoj delotvornosti broja tri i njegovom »autoritetu nagomilano-og dejstva« u cilju prevladavanja prepreka koje stoje na putu poro-
daju.

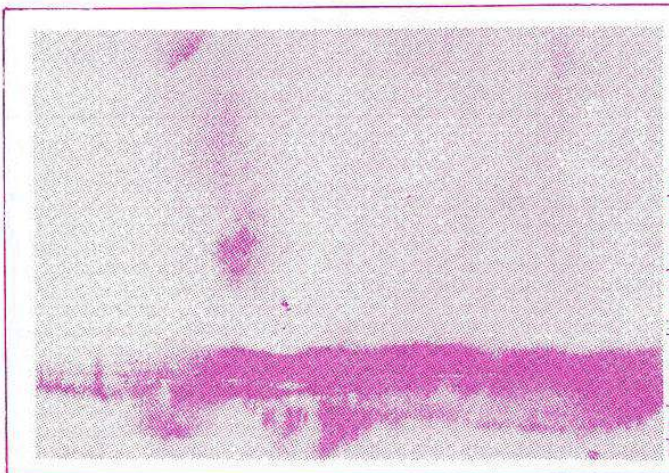
Ukoliko se žena teško porada, onda ode noću u njivu i razvili raliću da bi se po principu imitativne magije lakše otvorila i porodila. Činilac sugestije je u ovoj radnji, kako ističe Sima Trojanović, vrlo bitan za stvaranje optimizma i konačnog pozitivnog učinka izvršnog magijskog čina. Pozitivan momenat sugestije u magiji izražen je i u pojedinim verbalnim formulama. Tako, na primer, zaključujući zemlju da joj porodaj bude lak porodilja izgovara i slediće reči: »O, zemljice, po bogu sestrice, (daj mi tvoje širine) a evo ti moje ušine, (dok se ja alasim,) pa ću ti ih odmah vratiti«. Sugestivnim magijskim radnjama porodilja, dakle, nastoji pomoći sebi kako bi se što lakše i brže oslobodila bremena. Međutim, u vršioce magijskih radnji usmerenih ka olakšanju porođajnih tegoba javljaju se i druga lica koja ovim putem nastoje pomoći porodilji. Svakako je važno istaći i to da je prisustvo porodiljinog supruga u ovim postupcima izraženo ne samo preko njegovih magijskih supstituta, delova obuće i odeće koje je porodilja koristila verujući da će joj olakšati porodaj, već i funkciji neposrednog vršioca magijskih radnji. U tom smislu se i relevantnost ovih postupaka ogleda u ublažavanju i relativizovanju prethodno iznetih stavova o karakteru separacionog čina, jer je aktivno učešće i drugih lica u magijskim radnjama vršenim radi olakšanja porodaja izraz interesovanja i brige članova najuže zajednice za uspešan porodaj. Sam porodaj označava trenutak u kome se završava ritual separacije i započinje realnost marginalne obredne faze.

REALNOST MARGINALNE (LIMINALNE) FAZE

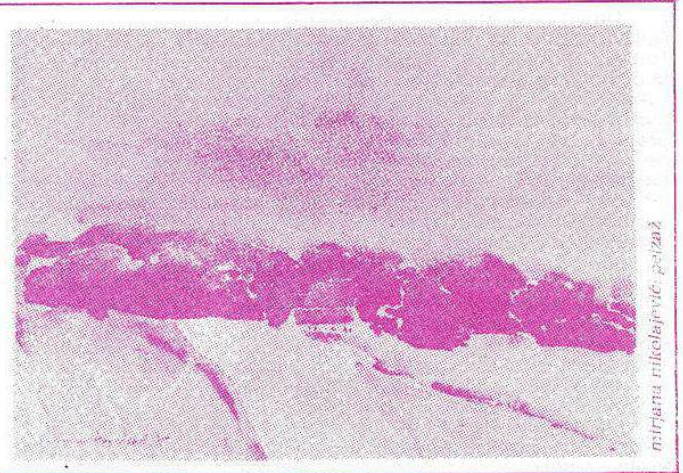
Separacija iz uobičajenog profanog životnog konteksta implicira i početak participacije u jednoj drugoj, svetovnoj realnosti čije su karakteristike najizraženije u središnjoj, marginlanoj fazi obrednog prelaženja. Prema svojim osnovnim svojstvima, liminalna faza je društveno bezvremeni period jer obuhvata interval između dva segmenta, dva stanja, odnosno dva statusa. Na prelazu iz jednog statusa u drugi, liminalna faza otvara mogućnost produkcije željene promene i transcendiranja društvenih granica koje diferenciraju postojeće statuse. Promene koje se odvijaju u ovoj obrednoj fazi, u prostoru svete realnosti, pokazuju svoju relevanciju za prelaženje ritualnih subjekata kako novorođenog deteta, tako i majke iz jednog statusa u drugi. Ukoliko je vreme neposredno pred porodaj izraženo većim stepenom ritualne izolacije porodilje, onda se zapravo, sam porodaj i rođenje deteta može označiti kao kulminacija rituala. Stepen svetosti

je i običaj porođanja na zemlji, prema istom autoru, mikrokosmička verzija primordijalnog čina koji je izvela sama zemlja. Međutim, uspostavljanje dodira sa zemljom znači ujedno i simboličku manifestaciju pripadnosti onom svetu, jer je zemlja simbol tog drugog, htonskog sveta. Čin rođenja i dolazak na ovaj svet nije, dakle, značilo i potpunu diferencijaciju od tog drugog sveta iz kojeg se dolazi. Zato dodir sa zemljom implicira, zapravo, detetovu dvostruku pripadnost nakon rođenja kako ovom, tako i onom svetu. Ovaj dodir se može smatrati stvarnim početkom marginalne faze u kojoj će se izvršiti obredni prelaz ritualnog subjekta iz jednog statusa u drugi, odnosno iz jednog sveta u drugi. Marginalna faza ima središnju poziciju u obredima prelaza, ali i centralni značaj za razumevanje logike ritualnog prelaza. Način na koji otpočinje ova faza u obredu povodom rođenja jedan je od momenata koji joj je duboko svojstven u kontekstu simbolike smrti. Uopštavajući izvesne karakteristike ove faze Edmund Lič ističe: »Pošto je svaki diskontinuitet u društvenom vremenu svršetak jednog perioda i početak drugoga, pošto je kontrast rođenja — smrti samo očigledno »prirodno« predstavljanje kontrasta početak-kraj, simbolika smrti i ponovnog rođenja odgovara svim prelaznim obredima i vidno je prisutna u mnoštvu različitih slučajeva. Zbog izražene neizvesnosti i rizičnosti krajnjeg ishoda, porođanje je u okviru tradicijskih uslova, prema narodnom shvatanju, predstavljalo polovinu smrti. Čim ostane trudna, žena je, kako se veli u Srežu boljevačkom, jednom nogom u grobu. U tom smislu je i dolazak na svet novog ljudskog bića bio svojevrsan dramatičan čin situiran na granici između života i smrti. Ovaj kritični, krizni period kako za samu porodilju, tako i za dete izražen je u tradicijskim predstavama o opasnostima koje se određenim radnjama nastoje sprečiti, umanjiti ili otkloniti. Započetak rođenjem, kritični period egzistencijalne i životne neizvesnosti trajeće tokom čitave liminalne obredne faze.

Međutim, pre nego nastavimo razmatranje u naznačenom pravcu utvrđivanja determinantni statusne neodređenosti ritualnih subjekata u liminalnoj fazi obrednog prelaza, valja ukazati i na magijske postupke koji slede nakon čina dodira zemlje. Tako se, na primer, pupčana vrpca seče, po pravilu, nekim arhaičnim sredstvom. Upotreba srpa u tom kontekstu motivisana je magijskim ciljem vezanim za napredovanje deteta. Pupak se odseca srpom, da bi prema principu analogne magije dete napredovalo, kao i žito koje se žanje ovim predmetom. Posebna pažnja se obraća na krv i posteljicu zbog verovanja u njihovu mističnu povezanost sa telom porodilje i deteta. Iz ovog verovanja proističe i mogućnost prenosnog magijskog delo-

zdravko mandilčić, predceo sa rekom

mirjana miteolajević, palcaž

je, kako ističe Dušan Bandić, proporcionalan stepenu izolacije, pa se i sam porodaj može smatrati kulminacijom svete realnosti. Činom rođenja, započinje, u stvari, marginalna faza obreda u kojoj će doći do odgovarajuće kulturne i socijalne verifikacije dolaska na svet novog člana zajednice. Postupci i radnje izvršene u ovoj obrednoj fazi zato su i bitni za razumevanje njihove uloge u procesu ritualnog prelaza. Analiza sadržaja konkretnih magijsko-religijskih predstava i postupaka vršenih u liminalnoj obrednoj fazi pruža, dakle, mogućnost preciznijeg definisanja realnosti svetog u kontekstu upravo onih radnji koje označavaju njenu kulminaciju. Budući da je sam porodaj kulminacija svetog, onda su i ritualne radnje koje mu neposredno slede i njegova najneposrednija manifestacija. Koje su to radnje?

Dir zemlje

Postupci i odnos prema detetu neposredno nakon njegovog rođenja ukazuju na verovanje u neophodnost dodira sa zemljom. Da bi dete došlo u dodir sa zemljom žene su se poradale stojeći ili klečeći. Nekad su se žene, u titovouzičkom kraju bez obzira na vremenske prilike, poradale uvek napolju, tako da su i zimi samo nogom razgrtale sneg da bi dete palo na zemlju. Običaji da dete neposredno po rođenju mora pasti na zemlju, da se po rođenju mora ostaviti na zemlju ili da se, kao u Resavskoj Medvedi, zalaže s malo zemlje zagrebene sa mesta gde je palo pri rođenju simbolički izražavaju, u stvari, pripadnost deteta zemlji. Mističko poistovećivanje deteta sa zemljom vrlo je rašireno u verovanju mnogih naroda, tako da se može govoriti, kako smatra Mirča Elijade, o jednoj univerzalnoj predstavi o majci zemlji izraženoj u brojnim pojedinačnim običajima. U tom smislu

vanja, jer se smatra da sve što bude učinjeno krvi ili posteljici može imati uticaj na samu osobu kojoj su i pripadali. Radi zaštite od mogućnosti nepovoljnog magijskog delovanja sa posebnom pažnjom se otklanjaju tragovi krvi i skriva, zakopava posteljica. Dete rođeno u košuljici, prema narodnom verovanju, poseduje natprirodne osobine i predodređeno je da postane zduhač ukoliko je muško, a mora ili veštica ukoliko je žensko. Magijska veza između čoveka i košuljice u kojoj se rodio smatra se neraskidivim do kraja života, pa se na osnovu te veze i temelji verovanje o košuljici kao čovekovom ekvivalentu i zaštitniku. Čovekov ekvivalent može biti i njegova mera do koje se dolazilo i ritualnim merenjem deteta nakon rođenja. Međutim, veličina mere je ostajala u tajnosti i nju nisu, prema istom ritualu merenja deteta na kantaru, saznali ni neposredni učesnici rituala jer je njena tajnovitost bila ujedno i mera zaštite od zlih namera i nepoželjnih uticaja. Ritualni postupak mazanja deteta njegovim prvim izmetom po obrvama i bradi ukoliko je muško, ili krvlju od pupka ukoliko je žensko, inspirisano je verovanjem u analogno magijsko delovanje upotrebljenih sredstava. Njihovo nanošenje po obrvama i bradi čini se da bi mladić imao guste obrve i jaku bradu, kao što je mazanje krvlju po obrazima vršeno da bi devojka bila rumena i lepa. Verovanje da prvo dete retko preživi i da prvence Bog uzima ustovljavalo je, kako ističe Sima Trojanović, i roditeljski pesimizam i rezignaciju u slučaju oboljenja deteta. Iako je, možda, ovo verovanje odjek davnog običaja žrtvovanja prvenaca za sada ne postoje sasvim pouzdani podaci koji bi dokazivali postojanje ovog običaja u našem narodu. Njegovo postojanje u dalekoj prošlosti vezano je, za sada, samo za pretpostavke.

(nastaviće se)